

DİCLE İLAHİYAT DERGİSİ

Dicle Theology Journal

Kuruluşu: 2000 e-ISSN: 2667-6273 Yayıncı: Dicle Üniversitesi

Cilt | Volume 27 • Sayı | Issue 1 • Haziran | June 2024

Dinî Bilginin Eğitici Değeri

Educational Value of Religious Knowledge

Ali İLHAN

Corresponding Author | Sorumlu Yazar

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı,
Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni,
Şanlıurfa, Türkiye

Dr., Ministry of National Education,
Religious Culture and Ethics Teacher
Şanlıurfa, Türkiye

aliilhan63@hotmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-2265-0002>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 22.04.2024 • Kabul Tarihi | Accepted: 30.05.2024 • Yayın Tarihi | Published: 28.06.2024

Atıf | Cite As

İlhan, Ali. "Dinî Bilginin Eğitici Değeri". *Dicle İlahiyat Dergisi* 27/1, (Haziran 2024) 119-129.
<https://doi.org/10.58852/dicd.1472335>

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Dinî Bilginin Eğitici Değeri

Öz

İnsanoğlunun ürettiği veya edindiği birçok bilgi türü vardır. Bu bilgi türlerinden biri de kaynağını kutsaldan alan dinî bilgidir. Kur'an'ı Kerim, Hz. Peygamber (sav)' in hadisleri ve bu kaynaklardan içtihat yolu ile elde edilen bilgi dinî bilgi olarak kabul edilmektedir. Bu bilgi iman olgusu ile anlam kazanır ve yaptırım gücünü Allah'a olan iman bağından alır. Öte yandan Kur'an'ı Kerim'de doğrudan ahlak veya ibadetlerden bahsetmeyen, evrenin ve insanın yaratılışı ile ilgili olan bilgiler de imana davet için bir kanıt olarak sunulmuştur. Dinî bilginin ahlakî özellikler barındırması, değer taşıyor olması, teorik olarak bu bilgiye davranış değiştirebilme kabiliyeti kazandırmaktadır. Bu yönü ile dinî bilgi diğer bilgilerden ayrılmaktadırlar. Bu bilginin dayandığı otoritenin kutsal sayılması, onu aktaran peygamberin rol model olarak gösterilmesi bu bilgiye eğitici özellikler kazandırmaktadır. Bu özellikleri ile beraber dinî bilgiyi edinen kimsede ahlakî davranışlar her zaman ortaya çıkmayabilmektedir. Literatür tarama yöntemi ile hazırladığımız bu makalede amacımız; dinî bilgi ile davranış arasındaki ilişkiyi din eğitimi perspektifinde analiz etmektir. Çalışmanın sonunda ulaştığımız bulgulara göre dinî bilginin her zaman istenen davranış değişikliğini yapmadığı görülmektedir. Bunun temelinde, dinî bilginin inanan birey için ifade ettiği anlam düzeyi yatmaktadır. Yaratıcıya duyulan inancın ve gösterilen bağlılığın gücü, dinî bilginin bilişsel alandan duyuşsal alana, oradan da davranışsal alana geçişini kolaylaştırılmaktadır. İnanma ile beraber yaratıcıya duyulan güven, davranışın ortaya çıkma olasılığını artırarak öğrenmeyi etkin hale getirmektedir. Sonuç olarak şunları ifade edebiliriz: Yapılacak din eğitiminin daha çok ilmihal öğretimini içermesi, bilgiyi anlamlı hale getirecek, ona değer yükleyecek iman olgusunun ön plana çıkarılmaması, müminin inancına yönelik duyduğu şüpheleri giderecek bir öğretimin yapılmaması, dinî bilginin istenen davranış değişikliklerini meydana getirmesini güçleştirebilmektedir. Bu durum dinî bilginin eğitici gücü ile ilgili tartışmaları da beraberinde getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Dinî Bilgi, İman, Davranış, Eğitim.

Educational Value of Religious Knowledge

Abstract

There are many types of knowledge that humanity has produced or acquired. One of these types of knowledge is religious knowledge, which takes its source from the sacred. The Holy Quran, St. The hadiths of the Prophet (pbuh) and the information obtained through ruling case from these sources are accepted as religious knowledge. This information gains meaning with the phenomenon of faith and they take the power of sanction from the bond of faith in Allah. The fact that religious information contains moral properties and has value gives this information the ability to change behavior. In this respect, religious knowledge differs from other knowledge. Considering the authority on which this information is based and showing the prophet as a role model gives this information educational features. Along with these features, the fact that the desired moral behaviors do not always occur is seen as a problem in terms of the subject. In this article, which we prepared with the literature review method, our aim is to analyze the relationship between religious knowledge and behavior in the perspective of religious education. According to the findings we reached at the end of the study, religious knowledge may not always make the desired behavior change. On the basis of this lies the level of meaning that religious knowledge expresses for the believer. As a result, we can express the following. The fact that the religious education to be done includes more catechism teaching, the fact that the phenomenon of faith that will make knowledge meaningful and add value to it is not brought to the fore, and the absence of a teaching that will eliminate the believers' doubts about their faith can make it difficult for religious knowledge to bring about the desired behavioral changes.

Keywords: Religious Education, Religious Knowledge, Faith, Behavior, Education

Giriş

İnsanların ahlakî davranışlar konusunda yeterli bilgiye sahip olmalarına rağmen edinilen ahlakî ve dinî bilgiye oranla müspet davranışlar göstermemeleri veya bilerek inançlarının gereklerini yerine getirmemeleri bir problem olarak kabul edilebilir. İslam'da belirtilen haramlar veya helaller Müslüman toplumlarda genel itibari ile bilinmektedir. Çünkü çoğu zaman din eğitimi faaliyeti bu haramların veya helallerin öğretilmesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Vaazlardan, ilmihal bilgilerinden, bilişsel düzeyde bilgi aktarımlarından beklendiği gibi davranış değişikliği meydana gelmediği öngörüsünden hareketle konu incelendiğinde elde edilecek sonuçlar, din eğitimi faaliyetlerine yeni bakış açıları kazandırabilecektir.

İnsan davranışlarının oluşum süreçlerinde, her aşamada etkili olan faktörler vardır. Davranışların mekaniğine ya da gerçekleşme önceliklerine bakıldığında, sırayla bilişsel süreçler, ardından duyuşsal ve devinimsel süreçlerin etkili oldukları görülmektedir. Zira öğrenmenin ilk aşaması zihinde başlar.¹ Öğrenme adı altında zihinde meydana gelen bu değişim bir öğrenme sayılmakla beraber davranışa dönüşmediği sürece doğrudan gözlemlenememektedir.² Meydana gelen öğrenmenin içeriği ile oluşan davranışın niteliği arasında bir paralellik olmalıdır. Öğrenilen bilgi ahlakî bir içerik taşıyorsa bireyde ahlakî bir davranış olarak, pratik bir faydası varsa gündelik yaşama, bir alet veya icat olarak yansımaktadır. Eğitici özelliği olan bilgiler, bireysel yaşamda insanın davranışına etki ettiği gibi toplumun kolektif hafızasına veya tutumlarına da etki eder. Bilişsel alan için birer uyarıcı olan bilgiler, davranışın ortaya çıkma sürecinin her aşamasında doğrudan veya dolaylı bir etkiye sahiptir. Ahlakî içerik taşıyan bilgileri edinen bir kimsenin, ahlakî davranışlar göstermemesi konumuz açısından bir problemdir. Dinî bilginin eğitici rolü yanında, bilgiyi bilişsel düzeyde öğrenen kimsenin söz konusu bilginin kaynağına duyduğu derin inanç ile bireyin psikolojisi ve sosyal şartları da ilgili davranışın edinilmesinde etkili olabilmektedir. Dinî bilgiyi öğrenmiş kimsede, ortaya çıkan veya çıkmayan davranış, kişinin psikolojik ve sosyal şartlarından soyutlayarak analiz edilmemelidir. Aksi durumda bilişsel düzeyde öğrenilen bilgilerin dışında, kişinin davranışına etki eden diğer etmenler yok sayılmış olmaktadır.

Bu makale ile davranışın salt dinî bilgi öğretimi dışında etkisinde kaldığı diğer faktörleri ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Literatür taraması ile konu incelenmiş ve din eğitimi faaliyetinde hazırlanacak programlarda içeriklerinin hazırlanmasında katkısının olacağı düşünülmektedir.

1. Bilgi Türleri ve Dinî Bilgi

Bilgi, süje ile obje arasında meydana gelen bağ (akt) sonucu insan zihninde oluşan her türlü ürün olarak kabul edilmiştir.³ Bu akt sonucu elde edilen bilgi, bazen gündelik hayatta basit aletlerin yapımında bazen insanın ve evrenin varoluşunu sorgulamak için bazen de bilimsel yasalara ulaşmak için kullanılmıştır. Bu bilgilerin bir kısmı aklî çıkarımlarla hayatı anlamlandırmaya çalışan felsefi bilgiler,⁴ bir kısmı alet yapma işlevine sahip olan teknik bilgiler,⁵ diğer bir kısım ise deney ve gözlem yolu ile elde edilen bilimsel bilgiler⁶ olarak adlandırılmıştır.

¹ İbrahim Ethem Başaran, *Eğitimin Psikolojik Temelleri Eğitim Psikolojisi* (Ankara: Gül Yayınevi, 1996), 88.

² Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 206.

³ Mustafa Aydın, *Bilgi Sosyolojisi* (İstanbul: Açılım Kitap, 2013), 20.

⁴ Abdülkadir Çüçen, *Bilgi Felsefesi* (Bursa: Asa Kitabevi, 2005), 22.

⁵ Çüçen, *Bilgi Felsefesi*, 19.

⁶ İsmail Killoğlu, "Bilgi", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (İstanbul, 1990), 1/183.

Kaynağını dinden alan, kutsal bir otoriteye dayanan bilgi türü ise dinî bilgi olarak tanımlanmıştır.⁷ Dinî bilgi, temelde vahye ve Hz. Peygamber (sav)' in, sünnetine dayanmaktadır.⁸ Daha sonra bu iki kaynaktan icma⁹ veya kıyas¹⁰ yolu ile üretilen bilgiler dinî bilgi, kapsamında değerlendirilmektedir. Dinî bilginin amacı yaratıcıyı tanıtmak, insanının varoluş gayesini kavratmak ve ahlakî davranışları kazandırmak olarak özetlenebilir.

Eğitim bilimi açısından bakıldığında bu bilgi türünün göze çarpan en önemli özelliği ahlakî unsurlar barındırıyor olmasıdır. Ahlakî davranışlar çoğunlukla yasal olarak ceza veya ödülü gerektiren davranışlar değildir. Bu davranışlar, kaynağını manevi cepheden alan, iyi veya güzel olarak adlandırılabilen, yaptırımı ayıp veya kınanma olan davranışlardır.¹¹ Dinî açıdan bakıldığında, ahlakî davranışlara aykırı hareket edildiğinde, günah işlenmekte veya ahirette karşılaşılabilecek bir ceza söz konusu olmakta, tersi bir durumda ise mükafat ve sevap kazanılmaktadır. Bu davranışların çerçevesi, kutsal metinde verilen bilgiler ile tayin edilmektedir. Kutsal metinde belirlenen bu davranışlar, motivasyonlarını dinî bir vecibeyi yerine getirme isteğinden almaktadırlar. Bu vecibeyi yerine getirme konusunda duyulan istek, kişinin sahip olduğu inancının kuvveti oranında dünyevi fayda veya zarar beklentisinin önüne geçmektedir.

Değer yargıları ve tutumlar, bilgiden bağımsız değerlerdir. Refleks düzeyinde olmayan yani öğrenilmiş her davranışın arka planında bir bilgi, bir inanç, bir düşünce veya bir tutum vardır. Bu inanç ve düşünceleri besleyen de öncelikle bilişsel alanda edinilen bilgilerdir. Toplumsal ve kültürel aktarımla gerçekleşen davranış formlarının arka planında da nihayetinde tarih boyunca kolektif hafızayı besleyen ahlakî bilgiler yatmaktadır.¹²

Dinî bilgiyi diğer bilgi türlerinden ayıran önemli başka bir fark, bu bilginin iman olgusu ile beraber bir anlam ifade etmesidir. Dinî bilginin bir inanç düzleminde öğrenilmesi ve ilahi bir otoriteden geldiğinin kabul edilmesi, bu bilgi türünün iman olgusundan ayrı düşünülmeceğini göstermektedir. Bilimsel veya felsefi bilgiler insanın deneyimleri sonucu elde edildiğinden herhangi bir kutsal varlığa dayandırılmazken; dinî bilgi tasdik, ikrar ve imana dayanmaktadır. Bu ayırım dinî bilgiyi diğer bilgilerden ayıran en önemli özellik olmaktadır. Bu etkileşimin doğal sonucu olarak dinî bilgiler inanç veya imanla birlikte var olduklarında beklenen işlevlerini yerine getirmiş olurlar. Başka bir ifade ile iman eden, inançlı bir kimse için bu bilgiler davranışa dönüşecek kadar anlamlı olurlar. Aksi durumda bir etkileri olmayacaktır.

Tanrının var olduğu düşüncesini kabul etmeyen seküler zihniyet, kendi ahlak anlayışını inşa etmektedir. Seküler ahlak ile dinî ahlakın temel ayrılık noktaları dünya ve ahiret kavramlarında kendini göstermektedir. Seküler ahlakta öncelikli amaç, dünya hayatındaki kazanımlardır. Dinî bilginin dizayn ettiği ahlakî davranışlarda ise temel gaye Allah'ın rızasını kazanmak ve iki dünya mutluluğuna ulaşmaktır.¹³

Dünyevi bilgide konu sadece bu dünya hayatı iken dinî metinlerde hem dünya hem ahiret hayatı olmaktadır. Dinî bilginin bir iman olgusuna dayanması, kaynağının kutsal bir varlık olması, ahlakî

⁷ Çüçen, *Bilgi Felsefesi*, 18.

⁸ Ali Bardakoğlu, "Dinî Bilgi ve Günümüzde İslam", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/2 (01 Ocak 2016), 80-82.

⁹ İbrahim Kâfi Dönmez, "İcmâ", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/417.

¹⁰ Yunus Apaydın, "Kıyas", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/538.

¹¹ Ali Seyyar, *Davranış Bilimleri Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)* (İstanbul: Beta Yayınları, 2004), 16.

¹² Şakir Gözütok, "Değerler Eğitimi ve Batı Değerleri Üzerine Bir Analiz", *Turkish Academic Research Review - Türk Akademik Araştırmalar Dergisi [TARR]*, (25 Haziran 2021), 657.

¹³ İbrahim Hakkı Aydın, "Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (30 Haziran 2011), 21.

unsurlar taşınması ve bir öğretici tarafından talim edilmesi onu diğer bilgilerden ayıran önemli özelliklerin başında gelmektedir. Konu ile ilgili birçok özellik sıralanabilir. Ancak konunun makale imkanları dahilinde aşağıdaki üç başlık ile sınırlandırılmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

2. Dinî Bilgi ve İman Olgusu

İman belli bir kanaat veya bilgi edinimi sonucu meydana gelen bir kabul, bir tasdik halidir.¹⁴ İman, kalbî bir davranış olarak kabul edilmektedir.¹⁵ Bu davranışın gerçekleştiği yer, duyguların merkezi olan kalptir.¹⁶ İnsanın kalp simgesi ile isimlendirilen duygusal aleminde meydana gelen her öğrenme ya da değişim, bir sonraki aşamada dışarıdan gözlemlenebilen davranışların ortaya çıkmasını sağlamaktadır.¹⁷ İçsel bir davranış olan imanın varlığını doğrudan gözleme imkanı yoktur. Ancak dil ile yapılan ikrar veya iman etmiş olmanın gerektirdiği amellerin gerçekleşmesi, insanın iç aleminde bir değişimin meydana geldiğini göstermektedir. Kalbî bir davranış olarak kabul edilen imanın gözlemlenmesi bu şekilde mümkün olabilmektedir.

Dinî sayılmayan ve nesnel kozmik bilgiler, kişiyi iman etme sürecine yaklaştırdığı gibi iman edildikten sonra edinilen dinî bilgiler de kişiyi etkileyip ona bir kısım ahlakî davranışlara kazandırabilmektedir. Örneğin Alak suresinde “İnsanın aşılanmış bir yumurtadan yaratıldığını”¹⁸ nazara veren ayet nihayetinde objektif bir argümandır. Seküler bakış açısının itiraz etmeyeceği bu bilgi, insanı iman etmeye ulaştırabilecek bir içerik de taşımaktadır. Bu tür objektif (nesnel) deliller veya akli çıkarımlar ile insan bir yaratıcının varlığına iman edebilmektedir. İnsanda meydana gelen iman olgusu daha sonra sübjektif (öznel) bir tecrübeye dönüşmektedir. Bu tecrübe, bir bilgiyi kabul ve tasdik demektir. Dinî bilginin iman ile anlam kazanması ve yaptırım gücü elde etmesi bu aşamada gerçekleşmektedir. Entelektüel faaliyetler sonucu zihinde gerçekleşen her değişim her yeni durum bir öğrenme olarak görülmektedir.¹⁹ Bu bilgiler, kişiye iman etme sürecinde zihinsel bir hazırbulunuşluk hali sağlamaktadır.

İman etmeye götüren süreçler bilgi ile başlamakta, ama sonuçta erişilen iman/inanç bilgi anlamına gelmemekte, bir tasdik olarak ifade edilmektedir.²⁰ Evrenin işleyişindeki mükemmelliğin görülmesi, insanın kendi varoluşu hakkındaki tefekkürü, ölüm ve sonrası hakkındaki bilinmezlikler, insanın sonsuzluk algısının kendi zihninde meydana getirdiği düşünceler, birer bilgi ürünü olarak insanın yaratıcılığı bulmasında etkili olan enfüsi/içsel faktörler olmaktadır.

Başta ahlak ve ibadet olmak üzere hayatın birçok alanına dair düzenlemeler içeren bu bilgileri amel açısından anlamlı kılan iman olgusudur. Müminin hayatında başta Allah’a sonra ahiret gününe duyulan inancın gücü bu bilgilerin amele dönüşmesini sağlayabilmektedir.²¹

¹⁴ Nureddin es-Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 171.

¹⁵ İlyas Çelebi - Bekir Topaloğlu, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2019), 169.

¹⁶ es-Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 171.

¹⁷ Bayraktar Bayraklı, *İslam’da Eğitim Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1997), 232.

¹⁸ el-Alak 92/2.

¹⁹ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 214.

²⁰ Mustafa Özden, *Kur’an’a Göre Bilgi İman İlişkisi* (İstanbul: Hiper Yayın, 2019), 168.171.

²¹ Ali İlhan - Davud Işıkoğan, “Din Eğitimi Açısından Ahiret İnancının İnsan Davranışları Üzerindeki Etkisi”, *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/1 (05 Temmuz 2023), 43.

Gözlenebilir bir davranışın meydana gelmesi için insanın bilişsel ve duyuşsal alanda o davranış ile ilgili olarak yeterli bir donanıma sahip olması gerekir.²² Davranışın nasıl yapılacağını ve ne işe yarayacağını bilmesi zihinsel öğrenmelerinin bir sonucu iken onu yapabilmek için göstereceği niyet, ihlas, istek ve irade ise duyuşsal alandaki öğrenmelerinin bir sonucu olmaktadır. Duyuşsal alanla desteklenmeyen bilişsel öğrenmeler, sadece zihinsel öğrenme olarak kalmakta, gözlenebilir bir davranış ortaya çıkarmamaktadır.

İman olgusunun, kalbe iyice yerleşmesi, şüphelerden arınmış olması, yeni durumlar ve sorunlar karşısında kendisini sürekli yenileyebilmesi, müminin duyuşsal-manevi cephesinde bir coşku ve motivasyon meydana getirmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber (sav) imanınızı *'lâ ilâhe illallah'* kelimesi ile yenileyiniz buyurmuştur.²³ Yaratıcıya karşı sürekli bir minnet ve şükür barındıran iman, dinamik bir süreç olarak görülebilir. Kalbinde imandan kaynaklanan bir coşku, sevgi ve motivasyon taşımayan bir mümin için dinî bilgi, diğer beşerî bilgilerden farklı bir anlam taşımayacaktır. Dinî bilgi, imanın coşkusunu yaşayan mümin için eğitici özellik taşır.²⁴

Bir bilginin süje üzerinde davranış meydana getirmedeki etkisi, içeriği kadar kaynağının mahiyeti ile de yakından ilgilidir. Süjenin bilginin kaynağına atfettiği değer bilginin etki gücünü artırmaktadır. Örneğin kaynağın güvenilirliği, kutsiyeti veya konu hakkında otorite oluşu tesir açısından önem kazanmaktadır.²⁵ Bilimsel bir bilginin doğruluğunun gündelik yaşantıdan elde edilen bilgilerin doğruluğundan daha geçerli olması, onun bir uzmanlık marifeti ile çeşitli yöntem ve tecrübeler sonucu elde edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Burada da farklı bir otorite söz konusudur. Bunun gibi inanan kimse için dinî bilginin kaynağının kutsal ve mutlak doğru oluşu, ona inanmanın ve onunla amel etmenin olasılığını diğer bilgilere oranla daha yüksek kılabilmektedir.²⁶

3. Dinî Bilginin Ahlakî Unsurlar Taşınması

Ahlakî içerikli bilgilere sahip olmak sadece İslam'a ait bir hususiyet değildir. Dünyada yaşayan birçok dinin ahlakî unsurlar barındırdığı söylenebilir. Gerek uzak doğu dinleri gerekse Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi tek tanrılı dinlerde birçok ahlakî öğüt ve tavsiyeler vardır.²⁷ İslamiyet'in ise temel iddialarından biri güzel ahlakı tamamlamak olmuştur. Hz. Peygamber (sav) bir hadislerinde *"Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim."*²⁸ buyurmuştur. Bu çerçevede Kur'an-ı Kerim'in içeriğinde ve Hz. Peygamber (sav)'in sözlerinde, ahlak güzelliğinin önemine vurgu yapan sayısız mesajlar bulunmaktadır.

İslam'da dinî bilginin temel özelliklerinden bir tanesi de içeriğinde veya bağlamında ahiret inancını taşıyor olmasıdır.²⁹ Ahiret inancını taşımasa da diğer dinlerde de buna benzer kutsal/metafizik yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu durum Budizm'de iç huzuru kazandıran Nirvana'ya ulaşma mertebesi

²² Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 275.

²³ Ebû Bekir Ahmed b. 'Amr el-Bezzâr Bezzâr, *el-Müsnedü'l-kebîr, el-Bahrü'z-Zehhâr*, ed. Mahfuzurrahman Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1988), 17/52; Celâleddin Suyûtî, *Cem'u'l-Cevâmî*, ed. Muhtar İbrahim (Kahire: el-Ezherü's-Şerîf, 1426), 6/145. Hz. Peygamber (sav)'den rivayet edilen bir hadiste *"İmanınızı 'Lâ ilâhe illallah' kelimesi ile yenileyiniz"* buyrulmuştur.

²⁴ Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 181.

²⁵ Said Nursi, *Mektubat* (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004), 362.

²⁶ Ali İlhan, *Din Eğitimi Açısından Dinî Bilgi ve Davranış Arasındaki İlişki* (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2024), 77.

²⁷ Mustafa Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak* (İstanbul: Dem Yayınları, 2012), 9.

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, ed. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421), Hadis No:8952.

²⁹ Mehmet Soysaldı, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Ahiret İnancı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (30 Haziran 1996), 66.

iken,³⁰ İslam'da Allah'a tam bir teslimiyet ve itaatten sonra meydana gelen bir itminan hali olabilmektedir.³¹

Ahlakın temel esasları olan doğruluk,³² adalet,³³ yardımseverlik,³⁴ cömertlik,³⁵ fedakârlık,³⁶ affedicilik,³⁷ bilgelik,³⁸ cesaret³⁹ ve daha birçok erdem aynı zamanda İslam'ın temel ahlakî rükünleri arasında sayılmaktadır. Bu değerlerin öğrenilmesinin ilk aşaması, kavramsal düzeyde gerçekleşen öğrenmedir. Bu değerlerin yazılı olduğu kutsal metinler bilişsel alanda müminin davranışının arka planını inşa etmektedir. Biliş düzeyinde alınan ilk veriler; duygusal öğrenmeleri, tutumları sonuç vermekte, bu tutumlar daha sonra davranışları ortaya çıkarmaktadırlar.⁴⁰ Bu erdemlerin öğretilmesi için İslam kültüründe eğitim, terbiye veya edep konularında sayısız eser kaleme alınmış çok sayıda müellif yetişmiştir.⁴¹

İslam'da iyi ve güzel olan tüm davranışlar için salih amel kavramı formüle edilmiştir. Bu kavramın içerisine giren tüm davranışlar mümin için kurtuluşa vesile olmaktadır.⁴² Bu bağlamda ahlaken yozlaşan toplumlar bu dünya hayatında yok olup gitmekte iken, imanın gerektirdiği salih amel prensibi ile ahlak güzelliğine erişen bireyler sağlıklı toplumlar inşa edebilmekte ve dinî vecibelerini de yerine getirmiş olmaktadır.⁴³

Dinî bilgilerin bilişsel alanda öğretilmesine rağmen müminde istenen ahlakî davranışların meydana gelmemesi bir problem olarak görülmektedir. Bilginin insanda bir yaptırım gücüne sahip olması, bir davranış meydana getirmesi için birçok şarta ihtiyacı vardır. Dinî literatürde güzel ahlakı tesis etmek için sayısız bilgi sunulmakla beraber ahlakî açıdan istenen davranışlar her zaman ortaya çıkmayabilmektedir. Ahlakî öğütlerde bulunan metinler birey tarafından içselleştirilmediği zaman istenen davranış gerçekleşmemektedir. Burada içselleştirmeden kasıt; bilişsel düzeyde edinilmiş bilgiye, imanı arka plan yapmaktır. Zihne yerleşmiş bilgiye, duyuşsal/kalbî alanda bir inanç boyutu ekleyip bilgiye dinî bir özellik kazandırmaktır. Bilginin kaynağının kutsal olduğuna duyulan iman ile o kaynaktan çıkan bilgiyi de kutsallık atfetmektedir.

İnsan iç ve dış alemin etkilerinden soyutlanamadığı için, ahlakî davranış mekanik bir süreç olarak görülmemelidir. Bundan dolayı insan bilişsel düzeyde öğrendiği doğru ve gerçek kabul ettiği bilgiyi her zaman bir davranışa dönüştürmemektedir.

Ahirette karşılaşılabilecek bir ceza veya ödül düşüncesi davranışı motive ettiği gibi, yapılan bir eylemin ilahi rızayı kazandıracağı ümidi de davranışı başlatan bir faktör olabilmektedir. Allah inancından sonra ahiret inancının zikredilmesi, imanın rükünlerinden bir rükünün bir diğeri olmaksızın düşünülmeceğini göstermektedir. Yapılan bir araştırma, ahiret yaşamına duyulan kesin inanç ile

³⁰ Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, 51.

³¹ el-Fecr, 89/27

³² Hûd, 11/12.

³³ en-Nisâ, 4/15.

³⁴ el-Münâfikûn, 63/10.

³⁵ el-Bakara, 2/268.

³⁶ Âl-i İmrân, 3/134.

³⁷ Âl-i İmrân, 3/159.

³⁸ ez-Zümer, 39/9.

³⁹ el-Ahzâb, 33/39.

⁴⁰ Fâtır, 35/28.

⁴¹ Mustafa Çağrı, "Ahlâk", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/3.

⁴² el-Asr, 103/3.

⁴³ Duran Ali Yıldırım, "Kur'an Kıssalarında Toplumların Helâkı ve Sebepleri Üzerine", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (31 Aralık 2020), 270.

eğitici dinî bilginin amele dönüşmesi arasında bir doğru orantı olduğunu ortaya çıkarmıştır.⁴⁴ İnancının gündelik yaşama ne kadar yansdığı, kişinin Allah'a veya ahiret hayatına olan inancının kuvveti veya coşkusu ile yakından ilgilidir. İlmihal veya ahiret yaşamı ile ilgili betimleyici bilgi içeriklerinden daha fazla uhrevi beklentilerin olduğu bilgilere duyulan inanç ve derin bağlılık önemli olmaktadır. Burada dinî bilgilerin ortaya konmasında iki yaklaşım ortaya çıkmaktadır. İnanç temelli bir bilgilendirme yaklaşımı ve ilmihal temelli bir bilgilendirme yaklaşımı. Kur'an'da Allah'ı tanımlayan, onun isimlerinden, sıfatlarından⁴⁵ bahseden ayetlerin yanı sıra aliveriş,⁴⁶ aile ilişkileri,⁴⁷ hukuk kurallarından⁴⁸ bahseden ayetler de vardır. Kur'an'daki ayetlerin Mekkî ayetler ve Medeni ayetler olarak isimlendirilmesi de bu yaklaşım ile ilgilidir. İlk bilgi türü imanın kalplere yerleşmesi, tevhit akidesinin kökleşmesi amacını taşıırken, diğer bilgiler ise imanın bir sonucu olan davranışların yapılış şeklini anlatmaktadırlar.⁴⁹ Aynı kaynaktan gelen bu bilgilerin sunulmuş biçimi veya vurgu şekli bu ayrımı ortaya çıkarmaktadır. Dolayısı ile ilmihal tarzı bir bilgi aktarımına oranla inanç temelli bir bilgi aktarımının eğitim sürecinde daha etkili olacağı düşünülebilir.

4. Dinî Bilginin Öğretimi ve Peygamberlik Müessesesi

Kaynağını ilahi bir otoriteden alan dinî bilginin insanlara aktarılmasında Allah ile iletişime mazhar olan bir peygambere ihtiyaç vardır. Allah insanlar ile konuşmak için onları temsilen yine insanların içerisinde bir peygamber seçer.⁵⁰ Seçtiği bu peygamber aracılığı ile insanlara sorumluluklarını bildirir. Bu sorumlulukları yerine getirme görevinin peygamber veya nebi olmaksızın gerçekleşmesi düşünülemez.⁵¹

Peygamberlik müessesesi, iman davranışının kazanılmasında önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede dinî bilginin biricik aktarıcıları olan peygamberler, insanların iman etme süreçlerinde hem bilgilendirme görevlerini ifa etmekte hem de rol model olmaktadır.⁵² Bu durum dinî bilginin başka bir özelliğini yani dinî bilginin bir öğretici eşliğinde talim edilebileceğini göstermektedir.

Ahiret yaşamı, Allah'ın varlığının mahiyeti, cennet, cehennem veya inanç alanı ile ilgili bilgiler gayb alemine ait bilgiler olarak adlandırılmaktadır. Bu bilgiler insanın kendi çabası ile ulaşabileceği bilgiler değildir.⁵³ Yine ibadetlerin yapılışı, ahlakî erdemlerin öğretilmesinde her zaman bir rol modele veya onları uygulayarak gösteren bir öğreticiye ihtiyaç vardır.⁵⁴ “*Ey iman edenler niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır.*”⁵⁵ Ayeti kerimede öğreticinin söz ve davranışı konusunda tutarlılığa sahip olmasının önemi vurgulanmıştır. Doğrudan insan yaşamını ilgilendiren öğütlerin tesirlerini gösterebilmeleri için onları kendi nefsinde yaşayıp sonuçlarını yine kendi yaşamında gösterme imkânına sahip öğreticilerin ve terbiye edicilerin önemi burada ortaya çıkmaktadır. Bir davranışın nasıl yapılacağına gösterilmesi, öğrenme açısından

⁴⁴ Banu Gürer, *Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Ahiret Bilinci* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020), 106.

⁴⁵ el-Haşr, 59/22-23.

⁴⁶ el-Bakara, 2/268.

⁴⁷ el-En'âm, 6/151.

⁴⁸ en-Nisâ, 4/11-12.

⁴⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 61-62.

⁵⁰ es-Sabuni, *Matüridiyye Akaidi*, 103.

⁵¹ Demet Aydın, “Farabi ve Maturidi’de Nübüvvet Algısı”, *Edebali İslamiyat Dergisi* 4/2 (30 Kasım 2020), 56-58.

⁵² el-Ahzâb, 33/21.

⁵³ Ragıb El-İsfahani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an* (Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, ts.), II/475.

⁵⁴ Davud Işıkoğan, “Din ve Eğitim Bağlamında Bir Değer Olarak İnsanda Güven Duygusu”, *Dicle İlahiyat Dergisi* 25/1 (2022), 27.

⁵⁵ es-Saf 61/2-3.

daha etkili olabilmektedir.⁵⁶ Uygulama gerektiren davranışların teorik bir şekilde öğrenilip yapılması oldukça zordur. Hz. Peygamber (sav)’den rivayet edilen bir hadiste yanına gelen bir grup gence “*Ben namazı nasıl kılıyorsam siz de öyle kılınız. Namaz vakti geldiğinde sizlerden biri ezan okusun, büyük olan biri de namaz kıldırsın*” demiştir.⁵⁷ Hz. Peygamber (sav), bir öğretmen sıfatı ile birçok eğitim ve öğretim tekniğini kullanarak ahlakî ve dinî birçok konuyu arkadaşlarına bu yöntemle öğretmiştir.⁵⁸

Peygamberler insanlar için en güzel örnek olarak sunulmuştur.⁵⁹ Onların görevleri içerisinde temsil⁶⁰ tebyin⁶¹ ve tebliğ⁶² önemli bir yer tutmaktadır. Ahlakî veya dinî bilgilerin dışında diğer teknik, seküler veya bilimsel bilgilerin öğretilmesinde konuyu arz eden kişinin temsil veya tebliğ görevi, söz konusu olmayabilmektedir. Bu yöntemler dinî ve ahlakî bilgilerin öğretilmesinde bir anlam kazanmaktadır. Hz. Peygamberin vefatı ile birlikte tebyin, tebliğ veya temsil görevinin tamamen sonlandığını iddia edemeyiz. Yeterli donanıma sahip alanında uzman olan kimseler tarafından bu görev ifa edilegelmiştir. Günümüzün meselelerinin dinî prensiplere göre yorumlanması veya fihhi cevapların verilmesi, İslam’ın çağın dili ile beyan edilmesi, her zaman devam eden yükümlülüklerden olmuştur.⁶³

Değişen dünya ve yaşam koşullarına karşı İslam’ın esaslarının ve ahlakî prensiplerinin yorumlanıp öğretilmesi görevi her zaman güncelliğini korumuştur. Hz. Peygamber’ (sav) bir hadisinde her asırda dinî meseleleri yorumlayacak bir müceddidin gönderileceği rivayet edilmiştir.⁶⁴ Dinî, ahlakî ve içtimâî sayılabilecek bu görev her asırda o dönemin alimleri tarafından sürekli ifa edilmiştir.

İnsanda var olan bireysel ve duyuşsal farklılıklardan dolayı hem inancında hem de inanç kaynaklı davranışlarında farklılıklar olabilmektedir. Dinî bilginin öğretilmesinde bir öğreticiye veya bir rehber ihtiyacı duyulmasının bir başka sebebi de öğrenme sonucu kişide meydana gelen içsel yaşantının bir yönü ile öznel bir özellik taşımasıdır. Her dinî bilginin her bireyin zihin ve kalp dünyasında yaptığı etki ve bıraktığı mana da aynı olmayabilmektedir.⁶⁵ İman etmiş olmasından dolayı her bireyin duyduğu haz veya coşku da farklıdır. Allah’a veya ahiret gününe duyulan imanın bir yönü ile subjektif bir tecrübe olmasından dolayı, her müminin kalbinde aynı coşku ile gerçekleştiğini söylemek zordur. Her insanın bireysel farklılıklarından dolayı duyuşsal alanda yaşadığı heyecanlar ve coşkular nasıl farklılık arz edebiliyorsa⁶⁶ iman etmiş olmasından dolayı yaşanan bu coşkunun amellere yansımaları da farklılık arz edebilmektedir. Dolayısı ile birey her zaman yaşadığı çatışmaları veya duygu karmaşalarından kaynaklanan sorunlarını tek başına aşmayabilmektedir. Bu çerçevede din eğitimi faaliyeti, doğası gereği bir rehber ihtiyacı duymaktadır.⁶⁷ Dünyada eğitim faaliyetleri için gelişen rehberlik ve koçluk

⁵⁶ Mehmet Zeki Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2011), 272.

⁵⁷ Ebu Abdullah Muhammed b.İsmail Buhari, *Sahih-i Buhari*, ed. Muhammed Zühreir b. Nâsır en-Nasır (Dımaşk: Daru Tavki’n-Necat, 1422), Ezan 18.

⁵⁸ Abdulfettah Ebu Gudde, *Bir Eğitimi Olarak Hz. Muhammed (sas.) ve Öğretim Metotları*, çev. Enbiya Yıldırım (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 19; Şeref Göküş, “Gençlerde Ahlakî Değerlerin İnşasında Akran Rol Modelliğinin Önemi”, *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi Uluslararası Multidisipliner Kongresi*, ed. Mehmet Şahin (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 143-144.

⁵⁹ el-Ahzâb 33/21

⁶⁰ el-Ahzâb 33/21.

⁶¹ en-Nahl, 16/44.

⁶² el-Mâide, 5/67.

⁶³ Âl-i İmrân, 3/104.

⁶⁴ es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Davud*, ed. Muhammed Muhyiddin Abdilhamîd (Beyrut: el- Mektebetü’l-Asriyye, ts.), “Melahim”, 1.

⁶⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 151.

⁶⁶ Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, 121.

⁶⁷ Esra Türk, *Kur’an’a Göre Din Eğitiminde Rehberlik* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014), 341.

faaliyetleri bu yönü ile din eğitimi ve öğretim faaliyetleri içinde de önem kazanmaktadır.⁶⁸ Dinî bilginin, öğretildiği insanın, duygu dünyasında yapacağı tesirler, bilgiyi aktaran ve öğretim faaliyeti yapan öğreticinin bigane kalacağı bir durum değildir.

Sonuç

Dinî bilgi türü, niteliği itibari ile diğer bilgi türlerinden ayrılmaktadır. Daha çok ahlakî davranışa yönelik olan bu bilgi türü kendi bağlamında anlamlı hale gelmekte ve eğitici bir değer kazanmaktadır. İnanç ve iman düzleminde öğretilmek koşulu ile dinî bilgi insan davranışları üzerinde etkili olabilmektedir. Dinî bilgiye değer katan iman olgusudur. İman veya inançtan uzak bir suje için dinî bilgi sıradan bir malumat haline gelmektedir. Böyle bir durumda kaynak kutsal olmaktan çıktığı için de söz konusu olan bilgi de yaptırım gücünü kaybetmiş olmaktadır.

Ahlakî özelliklere vurgu yapmasından dolayı dinî bilgi, içsel (kalbî) ve ahlakî davranışların değişimlerini hedeflemektedir. Kutsal metinlerde ahlakî erdemlerin insana kazandırılması dinin önemli gayeleri arasında sayılmaktadır. Özellikle ahiret yaşamının nazara verilmesi, yapılan tüm eylemlerin bu dünyada olmazsa bile ahirette karşılıklarının verileceği inancının bu bilgi içinde mezc edilmiş olması bu bilgiyi özel kılmaktadır.

Çoğu zaman bir öğretici tarafından öğretilmesi dinî bilginin doğasından kaynaklanmaktadır. Kaynağını vahiyden alan bir bilginin doğru anlaşılması ve talim edilmesi için bir peygambere ihtiyaç vardır. Bu durum yaşamın tüm alanlarını kapsadığı için dinî bilginin bir rehberlik faaliyeti ile beraber öğretilmesi büyük önem kazanmaktadır.

⁶⁸ Aytekin Bulut, *Din Eğitiminde Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011), 197.

Kaynakça

- Apaydın, Yunus. “Kıyas”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Aydın, Demet. “Farabi ve Maturidi’de Nübüvvet Algısı”. *Edebali İslamiyat Dergisi* 4/2 (30 Kasım 2020), 41-59.
- Aydın, İbrahim Hakkı. “Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (30 Haziran 2011), 1-23.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Din Öğretiminde Yöntemler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2011.
- Aydın, Mustafa. *Bilgi Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap, 2013.
- Bardakoğlu, Ali. “Dinî Bilgi ve Günümüzde İslam”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 21/2 (01 Ocak 2016), 93-127.
- Başaran, İbrahim Ethem. *Eğitimin Psikolojik Temelleri Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Gül Yayınevi, 1996.
- Bayraklı, Bayraktar. *İslam’da Eğitim Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. ‘Amr el-Bezzâr. *el-Müsnedü’l-kebîr, el-Bahrü’z-Zehhâr*. ed. Mahfuzurrahman Zeynullah. Medine: Mektebetü’l-‘Ulûm ve’l-Hikem, 1988.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b.İsmail. *Sahih-i Buhari*. ed. Muhammed Zühreir b. Nâsir en-Nasır. Dimaşk: Daru Tavki’n-Necat, 1422.
- Bulut, Aytekin. *Din Eğitiminde Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Çağrıncı, Mustafa. “Ahlâk”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Çelebi, İlyas - Topaloğlu, Bekir. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2019.
- Çüçen, Abdülkadir. *Bilgi Felsefesi*. Bursa: Asa Kitabevi, 2005.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “İcmâ”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ebû Dâvûd, es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Davud*. ed. Muhammed Muhyiddin Abdilhamîd. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.
- Ebu Gudde, Abdulfettah. *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (sas.) ve Öğretim Metotları*. çev. Enbiya Yıldırım. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- El-İsfahani, Ragıb. *el-Müfredat fi Garibi’l-Kur’an*. Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, ts.
- Göküş, Şeref. “Gençlerde Ahlakî Değerlerin İnşasında Akran Rol Modelliğinin Önemi”. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi Uluslararası Multidisipliner Kongresi*. ed. Mehmet Şahin. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Gözütok, Şakir. “Değerler Eğitimi ve Batı Değerleri Üzerine Bir Analiz”. *Turkish Academic Research Review - Türk Akademik Araştırmalar Dergisi [TARR]*, 629-660.
- Gürer, Banu. *Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Ahiret Bilinci*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2020.
- Hanbel, Ahmed b. *el-Müsned*. ed. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Işıkdogan, Davud. “Din ve Eğitim Bağlamında Bir Değer Olarak İnsanda Güven Duygusu”. *Dicle İlahiyat Dergisi* 25/1 (2022), 14-32.

- İlhan, Ali. *Din Eğitimi Açısından Dinî Bilgi ve Davranış Arasındaki İlişki*. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2024.
- İlhan, Ali - Işıkdöğen, Davud. "Din Eğitimi Açısından Ahiret İnanıcının İnsan Davranışları Üzerindeki Etkisi". *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/1 (05 Temmuz 2023), 29-45.
- Kıllıoğlu, İsmail. "Bilgi". *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul, 1990.
- Köylü, Mustafa. *Dünya Dinlerinde Ahlak*. İstanbul: Dem Yayınları, 2012.
- Nursi, Said. *Mektubat*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2004.
- Özden, Mustafa. *Kur'an'a Göre Bilgi İman İlişkisi*. İstanbul: Hiper Yayın, 2019.
- Sabuni, Nureddin es-. *Mattüridiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Seyyar, Ali. *Davranış Bilimleri Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*. İstanbul: Beta Yayınları, 2004.
- Soysaldı, Mehmet. "Kur'an-ı Kerim'e Göre Ahiret İnanıcı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (30 Haziran 1996), 43-66.
- Suyûtî, Celâleddin. *Cem'u'l-Cevâmî*. ed. Muhtar İbrahim. Kahire: el-Ezherü's-Şerîf, 1426.
- Türk, Esra. *Kur'an'a Göre Din Eğitiminde Rehberlik*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014.
- Yıldırım, Duran Ali. "Kur'an Kıssalarında Toplumların Helâkı ve Sebepleri Üzerine". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (31 Aralık 2020), 243-277.